

АНОТАЦІЯ

Лазаренко В.О. Переконструювання просторової ідентичності внутрішньо переміщених осіб засобами ментального картографування. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 053 – Психологія (05 – Соціальні та поведінкові науки). – Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, Київ, Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, Київ, 2020.

У роботі представлено результати дослідження особливостей переконструювання просторової ідентичності внутрішньо переміщених осіб в Україні, отримані завдяки використанню нового для української соціально-психологічної науки методу ментального картографування. Актуальність дослідження обумовлена необхідністю науково осмислити проблему самовизначення мешканців України у ситуації збройного конфлікту та визначити стратегії переконструювання соціальних ідентичностей осіб, що поступово пристосовуються до життя в нових умовах. Соціальна значущість та недостатня розробленість проблеми конструювання та переконструювання просторової ідентичності ВПО зумовили вибір теми дослідження.

Дисертаційна робота пов'язана з проблематикою науково-дослідної роботи лабораторії психології мас і спільнот Інституту соціальної та політичної психології НАПН України «Психологічні стратегії адаптації спільноти до умов і наслідків воєнного конфлікту» (2016–2018 рр.) – державний реєстраційний номер теми 0116U003300.

Об'єктом даного дослідження є просторова ідентичність внутрішньо переміщених осіб. *Предметом* дослідження є особливості переконструювання просторової ідентичності ВПО засобами ментального картографування.

Теоретичний аналіз проблеми внутрішнього переміщення та трансформації ідентичностей ВПО дозволив виділити питання просторової ідентичності ВПО у якості окремої наукової проблеми, яка водночас включає травматизацію та переосмислення ідентичності внаслідок переселення та

збройного конфлікту і формування у ВПО нової специфічної ідентичності як «переселенців». Ідентичність визначена як багаторівневий системний конструкт, що формується внаслідок осмислення особою своєї належності до певної спільноти та суб'єктивного ставлення до цієї належності; просторова ідентичність – як усвідомлене відчуття особою власної належності до певного простору чи спільноти, що в ньому локалізована. Аналіз понять «простір» і «місце» показав важливість їх розмежування: простір розуміється як абстрактна концепція, що існує незалежно від людського досвіду, проте може нести у собі певні наративи, а місце – як процес, значенням якого є набутий досвід. Відповідно, місцева ідентичність (тобто, ідентичність із місцем) є культурною цінністю, яку поділяє спільнота; колективним розумінням соціальної ідентичності, сплетеної із символічним значенням місця.

Виходячи із уявлень про те, що ідентичність є соціальним конструктом, який особа творить через розуміння себе, механізми проєкції та інтроекції, обґрунтовано наративну природу конструювання просторової ідентичності. Визначено, що процес переконструювання і переосмислення ідентичностей переміщених осіб відбувається у результаті переосмислення життєвих подій, переписування та перерозповідання цього наративу, і набуває форми творення практик повсякденності, що перетворюють простір на місце і сприяють його привласненню.

Запропонована модель емпіричного дослідження передбачає поєднання якісних та кількісних дослідницьких методів, передусім – методів ментального картографування та наративного інтерв'ю. Використання стандартизованих методів дослідження дозволило розподілити респондентів за кластерами залежно від їх копінг-стратегій, статусів ідентичності та часових орієнтацій. Аналіз отриманих даних показав, що вибірка респондентів розподіляється на чотири кластери: «Позитивно адаптовані раціональні», «Позитивно адаптовані соціальні», «Безмісцеві» та «Соціально травмовані».

Показано, що метод ментального картографування, який є новим інструментом дослідження для української соціально-психологічної науки,

протягом тривалого часу застосовувався в іноземних дослідженнях міграції, ідентичностей та ексклюзії представників окремих спільнот. Описані особливості використання методу свідчать про його надійність, дозволяють перенести його в український контекст та використовувати у дослідженні просторових ідентичностей ВПО.

Процедура дослідження передбачала послідовне творення одним респондентом двох карт – рідного міста та Києва. Інструкція дослідження (прохання створити детальну карту рідного міста таким, як респондент його пам'ятає до переїзду) виступала нарративним імпульсом, який дозволяв створити цілісну життєву історію та переконструювати ідентичності.

Завдяки детальному аналізу створених респондентами карт було продемонстровано особливості застосування цього дослідницького методу у соціальній психології загалом, та для дослідження просторової ідентичності особи зокрема. Показано, що деякі елементи карт (тип картографування, комплексність, масштаб, деформація відстаней, використання кольору) виступають важливими для інтерпретації психологічного змісту переживання простору й травми внутрішньо переміщеними особами в Україні.

Вказано на важливість розгляду просторової стереотипізації, що постає базисом, на основі якого респонденти вибудовують свій просторовий нарратив про місто проживання. Іншим важливим для аналізу аспектом картографування постало використання принципу «хорошої фігури». Такими «хорошими фігурами» постають здебільшого рідний дім респондента, природні об'єкти чи пам'ятники у міському просторі, які, в свою чергу, також стають для респондентів приводом для рефлексії щодо власної ідентичності.

Показано, що у контексті просторово-часових переживань створені респондентами нарративи можуть бути як синхронними, тобто, відображати актуальні переживання рідного міста у топосі минулого та Києва у топосі теперішнього, так і гетерохронними, тобто розділеними на «до» та «після», із вираженим символічним відчуженням від минулого. Також можна стверджувати, що формуванню цілісної, нарративно протяжної життєвої історії,

сприяє перехід від створення карти рідного міста до творення карти Києва. Саме в цей момент, як показують зібрані та проаналізовані вербальні наративи, відбувається осмислення власного переселення. Виявлено, що сюжет про проходження точки біфуркації (як одна із модифікацій метанаративу про «шлях героя») є наріжним каменем життєвої історії переселенців.

Описані особливості переживання дому постають центральними для розуміння просторової ідентичності особи: примітним є не тільки переосмислення поняття «дім» внаслідок переселення, а й конструювання переселенцями відчуття власної «бездомності», тобто свідомої відмови від ідентифікації як з домом у рідному місті, так і з домом (чи місцем проживання) у Києві. Описана «бездомність» формується внаслідок специфічного досвіду вимушеної зміни місця проживання й життя в Києві, та виявляється як на рівні творення візуального просторового наративу, так і на рівні вживаних респондентами граматичних конструкцій.

Виходячи з положення про те, що просторова ідентичність особи формується внаслідок перетворення незнайомого простору на знайомий та його присвоєння, показано, що цьому сприяють саме практики повсякденності, які застосовують респонденти для пізнання нового міста проживання. Присвоєння простору може відбуватись як результат повторюваних ритуалів, так і внаслідок певної події, що набуває для особи певного значення.

Відчуття «екзистенційної відчуженості» виступає важливою особливістю суб'єктивного переживання простору переселенцями. Респонденти, що час від часу повертаються до рідних міст, демонструють тенденцію до екзистенційної відчуженості у сприйманні їхніх рідних міст, що може посилюватись інтенсивним перейменуванням просторів. Водночас ментальні карти респондентів репрезентують простір, який може більше не існувати у матеріальному вимірі, проте все ще існує в індивідуальній та колективній пам'яті переселенців.

Запропоновано розгляд феномену просторової ідентичності ВПО у спектрі «локальна ідентичність – українська ідентичність – переселенська ідентичність». Локальна ідентичність ВПО постала як відчуття власної належності до рідного міста, що в деяких випадках може розширюватись до більш широкої ідентифікації себе з вернакулярним Донбасом загалом. Така ідентичність із містом може набувати як форми посиленого відчуття респондентом себе як «вихідця з рідного міста», так і мати символічне вираження.

Українська ідентичність, інтерпретована не у національному, а у просторовому контексті, може розглядатись у рамках дискусії про агентність та поставати предиктором здійсненого респондентом вибору на користь переселення до Києва. Українська ідентичність здебільшого демонструється респондентами на карті у вигляді підписів топонімів українською та зображення українських прапорів у містах окупованої території. Така українська ідентичність респондентів, як показало дослідження, не суперечить їхній локальній ідентичності.

Виділена у ході дослідження «переселенська ідентичність» постала як ототожнення себе зі спільнотою людей, що позбавлені власного дому і знаходяться у проміжному положенні між минулим і майбутнім. Узагальнюючи думки респондентів можна говорити, що «бути переселенцем» для них означає поєднання трьох компонентів: прожитого досвіду вимушеного переїзду у незнайоме місто, ідентифікації себе зі спільнотою, об'єднаною таким досвідом (реальною чи уявною), та багатовимірного відчуття «позбавленості дому».

За підсумками дослідження можна стверджувати, що застосування методу ментального картографування в поєднанні з нарративним інтерв'ю сприяє подоланню онтологічних розривів у автонаративі, проте його переконструювальний потенціал реалізовується по-різному у різних осіб, чи, на більш узагальненому рівні, кластерів респондентів. Для респондентів з надкластеру «позитивно адаптованих» картографування виступає як спосіб

структурувати власний досвід та усвідомити множинність власної просторової ідентичності (локальної, української та переселенської водночас). Для респондентів кластеру «соціально травмованих» картографування має радше діагностичний потенціал, може сприяти просторовій локалізації травми та артикулювати найбільш проблемні області просторової ідентичності.

Наукова новизна отриманих результатів.

У ході виконання роботи *уперше*:

– *розкрито* сутність наративів місця і простору внутрішньо переміщених осіб за допомогою методу ментального картографування; описано основні положення та особливості застосування цього методу;

– *пояснено* особливості привласнення простору і переживання дому особами, що зазнали просторової травми переселення; визначено специфіку просторової ідентифікації ВПО через особливості картографування та привласнення простору;

– *визначено* психологічний зміст наявних просторових ідентичностей ВПО (як одночасного переживання власної належності до простору та спільноти, що у ньому проживає, у спектрі «локальна ідентичність – українська ідентичність – переселенська ідентичність») та особливості їхнього переконструювання за допомогою методу ментального картографування.

Поглиблено:

– *розуміння* психологічних стратегій адаптації спільноти до умов і наслідків воєнного конфлікту з позиції особливостей конструювання і переконструювання просторових ідентичностей ВПО.

Набули подальшого розвитку:

– уявлення про процес наративізації як засобу соціально-психологічної адаптації особи до наслідків травмівних подій та конструювання власної ідентичності;

– уявлення про різноманіття досвіду переселення та особливості переживання травмівних подій переміщеними особами.

Практичне значення роботи полягає в тому, що ключові теоретичні положення і практичні результати дослідження можуть бути використані в соціальних програмах, спрямованих на активізацію адаптаційних ресурсів внутрішньо переміщених осіб, використання їх особистісного, професійного, соціального потенціалу; при наданні соціально-психологічної допомоги ВПО з урахуванням їх психологічних особливостей; адміністрацією різних державних установ при організації заходів з метою розширення комплексу послуг із залучення ВПО до соціально-активної діяльності; в посиленні громадської уваги до проблеми якості життя ВПО. Окрім того, описаний та застосований у дослідженні метод ментального картографування може застосовуватись як у дослідницькій роботі науковців, що працюють над проблемами ідентичності, міграції та сприймання простору, так і у роботі практичних психологів для виявлення особливостей переживання просторової травми переселення.

Ключові слова: ідентичність, внутрішньо переміщені особи, ментальне картографування, переконструювання, стратегії адаптації, місце, простір, травма переселення, наратив.

SUMMARY

Lazarenko, Valeria O. Re-construction of spatial identity of internally displaced people using mental mapping approach. – Qualification work on the rights of a manuscript.

Dissertation for a Doctoral Degree in 053 – Psychology (05 – Social and Behavioural Sciences). – Institute for Social and Political Psychology, National Academy of Educational Sciences of Ukraine, Kyiv, Institute for Social and Political Psychology, National Academy of Educational Sciences of Ukraine, Kyiv, 2020.

The thesis presents the results of a research on transformation of spatial identity of internally displaced people, obtained by the usage of mental mapping, a research method that is novel for social psychology in Ukraine.

The need to explore the self-determining of Ukrainians in the times of an armed conflict contributed to the relevance of the topic, as well as the need to consider the main strategies the person uses to inscribe themselves to the new living conditions. The research issue was chosen considering the social pertinence of the academic field alongside the research gap in sphere of construction and re-construction of social identities of displaced people.

The thesis is thematically connected with the research sphere of the Mass and Communities Laboratory at the Institute for Social and Political Psychology, National Academy of Educational Sciences of Ukraine, namely the project on *Psychological strategies of community adaptation to the consequences of an armed conflict* (2016–2018), registered as 0116U003300.

The research object is spatial identity of internally displaced people, while the research subject is the specifics of re-construction of the spatial identity using mental mapping.

Extensive theoretical exploration on the issue of internal displacement has shown the spatial identity as a complex research issue which includes both the challenges of traumatization and re-thinking the identities, resulting in construction of a new form of a specific ‘resettlement identity’ among the displaced people. Identity was defined as a multi-levelled systematic construct formed as a result of

thinking on person's belonging to a certain community. Spatial identity is defined as person's feeling of own belonging to a certain space, which is formed as a result of the identification process with a certain place and with those practices, rituals and elements of experience that occur in this particular place.

The analysis of the concept of space and place provided an explanation for the core concepts of the research. Hence, space is seen as an abstract concept that exists regardless human experience but encompasses the narrations of space, while place is a process defined by the experience. Accordingly, the place-based identity is a cultural value of a certain community, a collective meaning of a social identity merged with the symbolic meaning of place.

Considering the idea of identity as a social construct created in a process of self-exploring (via projection and introjection mechanisms), identity is constructed upon a narration. The process of constructing and re-constructing the identities of displaced people seems to be the result of re-consideration of life events through transforming and re-writing the life narration. The routine practices of familiarizing the space and converting space into place contribute to appropriation of space through experience and narration.

The research design implied mixed method approach that included both qualitative and quantitative methods, featuring mental mapping and narrative interview. Standardized research tools allowed to divide the research informants into four clusters basing on their coping strategies, identity statuses and time perspectives. The clusters were: 'Resilient – Rational', 'Resilient – Social', 'Placeless' and 'Experiencing social trauma' informants.

Methodological section of the thesis shows mental mapping (which is a new research tool in Ukrainian social psychology) as an effective research method that proved its effectivity in the various explorations of migration, identities and social exclusion. The specific features of the method allow to claim it as a reliable research tool that can be used in Ukrainian context of studying the identities of displaced people.

The research procedure implied the suggestion for the informants to map their hometowns followed by a task to map Kyiv. The instruction to the mapping exercise was supposed to be a narrative impulse for an interview and contribute to the creation of a holistic story of displacement. Reflecting on the maps and the stories they tell, the respondents were able to rethink their identities and their attitudes to the represented spaces.

The following detailed analysis of the elements of the maps contributed to showing off the specifics of mental mapping as a generic research tool in social psychology and a particular tool for exploring identities. The elements of the maps, namely mapping approach, complexity, scale, proximity, usage of colour, first and last elements drawn) appear to be crucial for interpreting the psychological meaning of experiencing the trauma of relocation among the internally displaced people in Ukraine. Spatial stereotyping is shown as a basis for constructing the spatial narration, while the 'good figure' principle contributes to the further reflexion of the informants on the meaningful objects they mapped. The typical 'good figures' of the maps were home, natural objects, or the monuments in public space.

The narrations of respondents can be either synchronic (reflecting the current experiencing of a native city in the topos of the past) or heterochronic (where the division between the 'before' and the 'after' leads to symbolic detachment from the past). In such context of space and time, the very fact of the addition of the Kyiv maps to home city maps created the potential for an integrated life story. As the analysis of the life stories shows, the switch of the mapping object itself facilitates the informants to add a reflective component to those stories. The plot of coming through a certain bifurcation point (as a modification of the hero story) seemed to be a cornerstone of the life story of displaced people.

The feeling of home, described through the thesis, appear to be a crucial point to understand the spatial identities. Not only the research informants re-think the idea of home after their resettlement, but also construct their 'homelessness' on a symbolic level, rejecting to identify themselves with home in their native cities as well as with the current place of dwelling in Kyiv. Such homelessness appear to be

a result of the specific experience of displacement and life in Kyiv, and manifests both in the maps drawn and the stories told (namely in the usage of grammar tenses).

As far as spatial identity is seen as a result of turning the unfamiliar space into familiar, the routine practices of the informants appear to be the mechanism of such appropriation of familiarized space. Such appropriation may be either a result of the repeated rituals or come out of a meaningful life event.

The feeling of existential outsidership makes significant contribution to a personal experiencing of space. Those informants who frequently visit their native towns, tend to express their existential outsidership towards the changing towns they used to know. Re-naming of the informants' native towns makes such outsidership even more tangible. At the same time, the mental maps of the displaced people represent spaces that no longer exist in a material way but remain only in the memory of the displaced people.

Spatial identity of internally displaced people is shown as a specter of multiplicities: local identity – Ukrainian identity – resettlement identity. Herein, local identity appeared to be a feeling of belonging to a hometown that in some cases expanded to a wider identification with vernacular Donbas. Such identity may be expressed either as a person feeling themselves 'more a person from a certain place than before', or have symbolic manifestations.

Ukrainian identity of the displaced people was interpreted in a spatial rather than national context. In terms of agency, Ukrainian identity tended to manifest as a product of the choice the informants made while considering a place to relocate, and be a predictor for the choice to remain on Ukrainian-controlled territories. Such identity is visible on the maps in the forms of placing Ukrainian flag in the occupied cities, as well as using Ukrainian language for labelling their maps. Moreover, expressing Ukrainian identity does not seem contradictory for the local identity of the informants.

The resettlement identity expressed by the informants may be defined as identification with a community of people deprived of home, and located between the past and the present. Summarizing the thoughts of the informants, 'being a resettler' implied for them three key points: the lived experience of displacement,

identification with a specific community of people that shared such experiences (whether or not this community is real or imagined), *and* a complex sense of 'homelessness'.

Considering the research, the combination of mental mapping approach with a narrative interview can contribute to overcoming of the ontological disparity in the self-narration. However, the re-constructive potential of mental mapping exercise may have different forms among different clusters of research participants. Thus, for the resilient participants, mapping appears to be a way to structure the traumatic experience and realize the multiplicity of owns spatial identity (namely local identity, Ukrainian and the resettlement identity). For those participants who experience social trauma, mapping may have a screening potential, as it helps to localize the traumascapes and articulate the core problems of spatial identity.

Among the novelties of the research:

Novel contribution to Ukrainian social psychology

- a complex overview of spatial narrations of internally displaced people using mental mapping approach; the key points and specifics of the method were highlighted for the first time in in Ukrainian social psychology;
- an explanation of the specifics of appropriation of space, as well as sense of home, among the people who experienced the spatial trauma; the specifics of spatial identification was shown through the analysis of mental maps created by the research participants as well as their narrations;
- psychological meaning of spatial identities of the IDPs in Ukraine; the explanation of their simultaneous experiencing of local identity, Ukrainian identity and specific resettlement identity is given, as well as the specific of transformation of such identities during the mapping process.

Contribution expanding the vision of previously researched issues:

- the complex understanding of constructing and re-constructing the spatial identities of the IDPs contributed to thorough conceptualization of the strategies of communities' adaptation to the consequences of the armed conflict;

Ideas developed through the research:

- narration process as a means of social and psychological adaptation to the consequences of traumatic life events, as well as a way of constructing social identities;
- conceptualization of the multiplicity of relocation experience, as well as complexity of social traumatization of internally displaced people.

The practical value of the research. The key theoretical and practical outcomes of the research may be used in social programs aimed to activate the adaptive resources of internally displaced persons, strengthen their personal, professional, social potential. The results can be useful for those providing social and psychological assistance to IDPs as well as the administrations of various governmental, municipal and non-governmental agencies organizing activities for the IDPs. Moreover, the outcomes can contribute to increase of public attention to the problem of the quality of life of IDPs. Finally, the mental mapping approach that was described and used in the study, can be further used in the research on the problems of identity, migration and perception of space, as well as in the work of practical psychologists to identify features of spatial trauma of resettlement.

Keywords: identity, internally displaced people, mental mapping, re-constructing identities, adaptation strategies, space, place, resettlement trauma, narration.

СПИСОК НАУКОВИХ ПРАЦЬ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

А) Наукові праці, в яких опубліковано основні наукові результати дисертації:

1. Лазаренко В. О. (2017). Наратив як засіб переосмислення життєвих подій у контексті проблеми адаптації особи до наслідків воєнного конфлікту, *Проблеми політичної психології*, 5 (19), 25-33.

2. Лазаренко В. О. (2018). Особливості картографічної візуалізації наративів місця проживання як засобу дослідження просторової ідентичності внутрішньо переміщених осіб, *Проблеми політичної психології*, 7 (21). 96-113.

3. Lazarenko, V. (2019). Conflict in Ukraine: multiplicity of narratives about the war and displacement, *European Politics and Society*, 20:5, 550-566, DOI: 10.1080/23745118.2018.1552108 (Scopus)

4. Lazarenko, V. (2019). Mapping displacement: The potential of using psychogeographical methodology to explore the socio-psychological meanings of displacement. *Problems of Political Psychology*, 22 (1), 49-63. <https://doi.org/10.33120/popp-Vol22-Year2019-28>

5. Lazarenko, V. (2020). Mapping identities: Narratives of displacement in Ukraine. In *Emotion, Space and Society* 35, p. 100674. DOI: 10.1016/j.emospa.2020.100674. (Scopus)

Б) Опубліковані праці апробаційного характеру:

6. Лазаренко, В.О. (2017). *Просторові наративи як засіб адаптації внутрішньо переміщених осіб: теоретичний аспект*, Всеукраїнська науково-практична конференція «Інтегративна психологія: теорія і практика», Запоріжжя, 12-13 квітня 2017, заочна форма участі із публікацією матеріалів.

7. Lazarenko, V. (2017). *Narratives vs. Psychological Violence: Case of Ukrainian IDPs*, II Interpersonal Violence Interventions Conference – Social and Cultural Perspectives, м. Ювяскюля, Фінляндія, 10-12 червня 2017, очна участь із доповіддю на секції.

8. Лазаренко, В.О. (2018). *Сімейні наративи: переосмислення досвіду переселення*, Сімейна політика в Україні: проблеми і перспективи розвитку, Київ, 4 квітня 2018, очна участь із доповіддю на пленарному засіданні.
9. Lazarenko, V. (2018). *Shared Transport, Unshered Space: The Mobilities of Internally Displaced People in Ukraine*, Spatial Dynamics of Informal and Shared Mobilities Conference, м. Берлін, Німеччина, 8-10 листопада 2018, очна участь із доповіддю на секції.
10. Lazarenko, V. (2019). *Place(less)-Based Identities in Times of a Conflict*, Critical Interdisciplinary Conference on Studying Peace from Below, м. Тромсе, Норвегія, 5-6 вересня 2019, очна участь із доповіддю на пленарному засіданні.
11. Lazarenko, V. (2019). *Place(less)-Based Identities in Times of Transition*, Cities After Transition Conference, м. Белград, Сербія, 25-29 вересня 2019, очна участь із доповіддю на секції.
12. Лазаренко, В.О. (2019). *Дослідження просторових ідентичностей внутрішньо переміщених осіб за допомогою картографічної візуалізації наративів місця проживання: перші результати дослідження*, II Усеукраїнський конгрес із соціальної психології «Соціальна психологія сьогодні: здобутки і перспективи», Київ, 7-8 листопада 2019, очна участь із доповіддю на секції.
13. Lazarenko, Valeria (2019). *The Role of Agency and Subjectivity in Integration of Displaced People into Host Communities*, II Усеукраїнський конгрес із соціальної психології «Соціальна психологія сьогодні: здобутки і перспективи», Київ, 7-8 листопада 2019, доповідь на міжнародному симпозіумі «Сучасні суспільні трансформації: виклики і ресурси адаптації».